

PASTIRJI SE VRAČAJO (ALI RES?)*

Inja Smerdel

105

IZVLEČEK

V besedilu *Pastirji se vračajo (ali res?)*, v svojevrstnem epilogu knjige o ovčarstvu s selitveno pašo na Pivki od srede 19. do srede 20. stoletja, avtorica, ki je v nekaj mesecih leta 1990 spremljala vsakdanje življenje sodobnih ovčarjev, niza primerjalna spoznanja o gospodarskokulturnih spremembah ovčarstva na Pivki in misli o njegovi prihodnosti.

ABSTRACT

The article "*A Come-back of the Shepherds?*" is an unusual epilogue to the author's book (published 1989) on sheep-farming and transhumance in the Pivka region from the mid-19th to the mid-20th century. The author observed the everyday life of present-day sheeppmasters for some months in 1990, and the article presents her comparative findings on the economic and cultural changes in sheep-farming in the Pivka region as well as her reflections on its future.

Pastirji se vračajo so besede, prepisane s panoja razstave¹ o nekdanjih pastirjih in posestnikih ovčarjih s Pivke, izvajalcih ovčarstva s selitveno pašo. Zapisane na panoju so pomenile naslov razstavinega epiloga. Njegovo besedilo je bilo naslednje:

"Nekaj let po 2. svetovni vojni je bilo ovčarstva s selitveno pašo na Pivki konec. Z ovcami v zelo zmanjšanem številu je gospodaril le redek posameznik.

V osemdesetih letih, ob podpori Kmetijske zadruge Postojna, so se v nekaterih vaseh na Pivki ponovno pojavili nekoliko večji posestniki ovčarji. Pašna skupnost Jurišče npr. družī kar štiri izmed njih: vulgo "Cunarja", "Šuštarjevega", "Šajnovega" in vulgo "Godnovoga" iz Slovenske vasi.

Glavne spremembe:

- Paša je le v bližini stalnega bivališča, tudi na ograjenih pašnikih.
- Število ovac je zmanjšano (od 60 do 150, največ 200 glav). Preko zime jih morajo

* Pričujoče besedilo je nastalo spomladi leta 1991, na pobudo uredniškega odbora zbornika Ljudje in kraji ob Pivki 3. Zbornik potem žal ni izšel.

¹ Etnološka razstava Slovenskega etnografskega muzeja "Kam so vsi pastirji šli...", Postojna 1989, Ljubljana 1989/1990, Nova Gorica 1990, Koper 1990/1991, Zagreb 1991.

prerediti le v domačem hlevu.

- Vsa dela opravljajo povečini domači, člani rodbine. "Ne dobiš pastirja."

- Del opravil so prevzele ženske (v časih obstoja selitvene paše je bilo ovčarjenje zgolj moška domena). "Sirjenje terja eno dobro dobro žensko. Je treba jemt čistočo".

V nekaj mesecih leta 1990, ko sem поблиže spoznavala življenje sedanjih lastnikov ovčjih tropov v teh krajih, se mi je nabralo še nekaj spoznanj in nanizalo nekaj misli; primerjalnih spoznanj o gospodarsko kulturnih spremembah in misli o prihodnosti ovčarstva.

106

Spremembam posamezne kulturne sestavine je ponavadi mogoče slediti iz leta v leto, iz obdobja v obdobje ali jih na podoben način razkrivati ob pogledu v preteklost. Izsek takšnih primerjav je pot nekega razvoja, pot nekega preoblikovanja. V primeru ovčarstva na Pivki pa gre za primerjavo sestavin tega gospodarsko kulturnega tipa, takih, kakršne so bile v marsičem vsaj sto let ter ob njegovem (skorajda) koncu s takimi, kakršne lahko opazujemo v tem času (leta 1990, 1991), v nekaj več kot desetletju po oživitvi ovčarstva.

Zakaj tako? Zakaj so leta po 2. svetovni vojni pomenila skoraj konec neke gospodarske oblike, ne le na Pivki, temveč povsod tam v Sloveniji, koder so še ovčarili? Strokovnjaki s področij živinoreje in veterine so zapisali,² da so razvoj ovčarstva v povojnih letih mrtvile "blokade in zavore agrarnopolitične narave" ali, kot je preprosto povedal vulgo "Šajnov" iz Jurišč: "Takrat je bla ena taka politika, češ da če bomo ovce pasli, da bomo ostali agrarna država".

Strokovne ugotovitve o zamiranju ovčereje so še naslednje:

"V povojnih letih se je znanstveno, strokovno in pospeševalno delo osredotočilo na govedorejo, prašičerejo in perutninarstvo. Zaradi napredka v drugih panogah živinoreje in nazadovanja v ovčereji je nastajala vedno večja razlika v produktivnosti živali in dela, to pa je bil med drugim pglavitni razlog za opuščanje reje ovac. V stroki in v kmetijskih organizacijah je prevladalo mnenje, da lahko ovčerejo brez škode povsem opustimo."³

Na Pivki vedo ljudje povedati tudi kaj drugega:

"Tista leta, 1948, 1949, je bla gonja proti ovcam, so vse pobrali." Razlog naj bi bila ovčja bolezen bruceloza, vendar, po ustnem izročilu "so šle za konzerve" in "so jih dali tudi v zadrugo" (kateri naj bi se tedaj čreda vidno povečala). Ti zgodovinsko pričevalni drobci, čeprav le ustnega izročila, nedvomno dodajajo ščep soli strokovnim ugotovitvam o vzrokih "agrarnopolitične narave".

Posledica tudi takšnega početja in tudi takšnega odnosa do ovčarstva, do te le prividno obrobne oblike živinoreje, je bila "intenzivno opuščanje in zaraščanje kmetijskih površin in pretirana deagrarizacija hribovskih in kraških območij".⁴

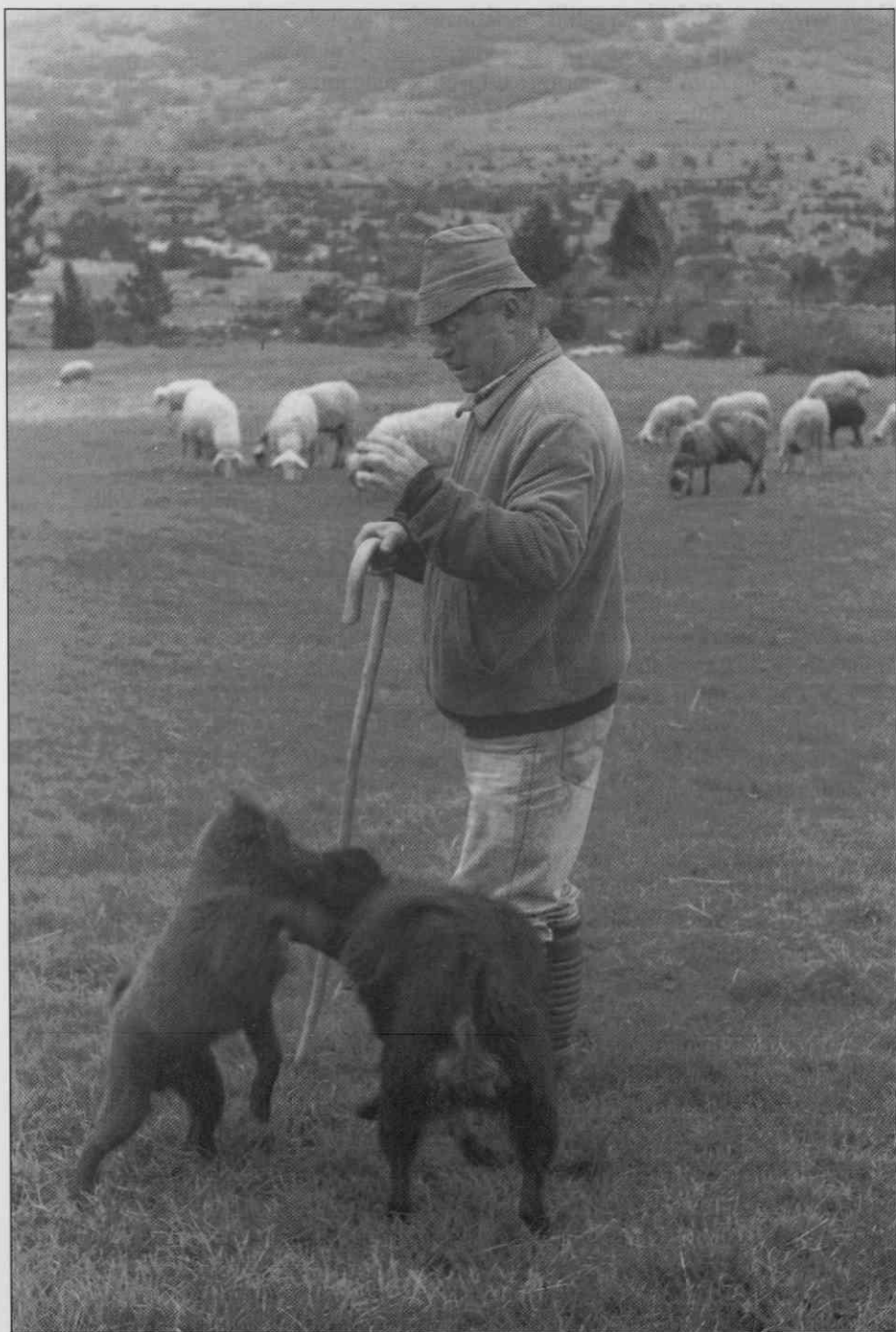
In izid vsega tega? Po nekaj desetletjih, v sedemdesetih letih znova začetek raziskovalnega in razvojnega dela na področju ovčereje, s katerim naj bi ustvarili strokovno podlago za njeno obnovo.⁵

² F. Zagožen, D. Kompan, M. Pogačnik, D. Birtič: Strategija razvoja ovčereje v Sloveniji. Značaj zdravstvene zaštite u ovčarstvu i kozarstvu, Jugoslovenski odbor za ovčarstvo i kozarstvo, XII. savjetovanje, Lipica 1988, str. 5.

³ Nav. delo, str. 5.

⁴ Nav. delo, str. 5.

⁵ Nav. delo, str. 5.

Posestnik ovčar Anton Sedmak, vulgo "Šajn" in njegova pasja pomočnika ob pasočem se tropu. (Foto I. Smerdel, 1990) • Sheepmaster Anton Sedmak, house name "Šajn" and his canine assistants with the grazing flock. (Photo I. Smerdel, 1990) • Berger et propriétaire de moutons, Anton Sedmak, appelé "Šajn", auprès du troupeau en pâture, accompagné de deux chiens-assistants. (Photo de I.Smerdel, 1990).

Ovcam prijaznejši časi so vrnili pastirje, oziroma posestnike ovčarje na Pivko ...

Ovcam prijaznejši časi in tako imenovani "zeleni plan" so (v drugi polovici sedemdesetih ter v začetku osemdesetih let) vrnili pastirje, oziroma posestnike ovčarje tudi na Pivko. Danes jih je, še z dvema iz Košanske doline, ki ju štejejo medse, štirinajst. Sestavljajo dokaj heterogeno skupnino. Skupna jim je le reja ovac in tisto, kar je seme te gospodarske oblike, veselje za takšno početje, "hudost za ovce". Drugače se razlikujejo: eni redijo mlečne ovce, drugi le mesne; eni imajo velike trope (od 100 do 200 glav), drugi srednje (od 60 do 80 glav) in tretji majhne (od 20 do 40 glav); enim so ovce edina zaposlitev, drugi ovčerejo združujejo z drugo službo; eni od ovac dobro živijo, drugi se zgolj preživljajo, tretjim ovce prinašajo dodaten zaslužek in četrti, posebni med njimi so tisti, ki so vsa povojna leta brez prekinitve redili "en majhen kjap" kot večno prisoten stik z nekdanjim načinom življenja.

Poimensko vzeti pod drobnogled, razkrivajo o sebi naslednje:

Anton Sedmak, vulgo "Šajn", Jurščan, je eden izmed kar šestih današnjih posestnikov ovčarjev, ki žive na Juriščah ali izvirajo iz njih. Doma, na majhni kmetiji, ovac niso redili. Drugače se je v letih Tonetovega otroštva (r. 1927) teh živali še dosti paslo za Kršičevcem in okrog Mrzle jame (s studencem v globini), do koder je segala vaška gmajna.⁶

Tonetova mama je nekim sovaščanom, pri katerih so redili samo ovce, oddajala kravje mleko. Vsak dan jim ga je prinašal Tone. Za plačilo svojega dela si je raje kot denar izbral dve jagnjeti. Majhni tako, da ju je še po steklenički hranil. To je bil začetek njegovega ovčarjenja. Od ovac se skorajda ni več ločil. Za pastirja je bil pri nekaterih iz vasi (pri "Dolinarju"), včasih pa je šel pomagat past tudi k posestniku ovčarju "Pavlihi" v Petelinje. Enajstleten fantič je že gnal trop iz Jurišč na zimsko pašo v Devin (koder so pastirje vsako leto sprejemali "Kupčevi"). Kako ga je delo z ovcami pritegovalo, povedo besede: "Ko jejemu enajst let, je šel kar u copatah u Furlanijo."

Leta po 2. svetovni vojni niso bila čas za ovčarje. Odrasli in oženjeni Tone, ki je z ženo delal v gostinstvu, je svoje "veselje za ovce" nosil v sebi do sedemdesetih let, ko je postal lastnik okrog stoglavega tropa. Pasel mu ga je najet pastir (iz Vojvodine), žal "tak srovač", da sta Sedmakova prodala ovce, da bi se ga znebila. "Takrat je Tone strašno trpu." Potem sta si znova kupila od 20 do 30 živali, za kolikor sta zmogla skrbeti ob službi. Zadnjih šest let, odkar sta šla v pokoj, je postal njun trop večji, tam od 65 do 70

⁶ Za Jurišče, vas na "skrajnem robu Postojnskega okrajnega glavarstva", je ob koncu 19. stoletja omenjeno: "Opomniti je to, da imajo ljudje veliko ovac in to radi prostornih in posebno za drobnico pripravnih pašnikov": U č i t e l j i v o k r a j u, Postojnsko okrajno glavarstvo, Zemljepisni in zgodovinski opis, Postojna 1889, str.82. Vendar velikih posestnikov ovčarjev, kakršen je bil npr. v Selcah v 19. stoletju vulgo "Krajnik" s svojo tristo do štiristoglavo ovčjo čredo, na Juriščah nikoli ni bilo. V vasi, ki je leta 1830 štela štiri polzemljakarske kmetije (z 1/2 hube), eno z 1/3 hube, dvanajst maseljčarskih kmetij (z 1/4 hube) ter sedem "takoiimenovanih kočarjev", so tedaj redili vsega 295 ovc (poleg 16 konj, 43 volov / za delo v gozdu / , 10 krav in 31 prašičev). Večji izmed kmetov naj bi imeli povprečno od 30 do 50 glav ovac.: AS - Cenilni operat Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A - 65, 1830. V spominu Sedmakovega Toneta pa so tudi nekoliko večji jurski posestniki ovčarji (od tridesetih let 20. stol. do let po 2. svet. vojni), s tropi od 50 do 60, od 70 do 80 in od 100 do največ 150 glav. Kot take poimensko pomni: Zadel Antona, "P'r Gucovih"; Žužek Antona, "P'r Šajnu"; Šajn Antona (in brata Franca ter Marjana), "P'r Dolinarju"; Kališter Gregorja, "P'r Fekič"; Zadel Franca in Antona, "P'r Milčkovih"; Žužek Andreja, "P'r Gorjancovih" in Žužek Antona, "P'r Krajneku". Vsi, ki so redili od 60 do 100 glav, "so se od tega živeli". Po nekaj ovac (od 3 do 4 poleg 2 ali 3 koz) pa naj bi imeli tudi preostali Jurščani. Za pašo teh ovac (in koz) so najemali pastirja, ki je bil "plačan od glave na leto". "Dan za zmenit se (za plačilo in za najem) je bil pa dan sv. Jurija", patrona jurske cerkve, zaščitnika (tudi) pastirjev.

glav. To leto (1990) pa so (že s sinovo pomočjo) "pospešili kjap" na okrog 100 glav, kar je bilo potrebno, da bi pridobili kredit za gradnjo novega gospodarskega poslopja za ovce. Redili so jih vedno le mlečnih pasem, zadnje dokupljene pa so le mesne pasme. Tonetovi triinšestdesetletni prsti vedno težje zmorejo dvakratdnevno molžo tolikih vimen.

Franc Šajn, vulgo "Šuštarjev", je drugi Jurščan med posestniki ovčarji. Pripadnik povojne, mlajše generacije, živi zaenkrat sam ob materi in gospodari z osemdeset do stoglavim tropom ovac mlečnih pasem. Zakaj je začel ovčariti verjetno ni vprašanje, saj naj bi bile ovce skoraj edino, kar mu je kot otroku dajalo toplino. Odraščajoč v neprijaznih rodbinskih razmerah je "Frane zrasu z ovcami", spal po štalah. Čeprav je skoraj sam za vsa ovčarska dela, ima "tako veselje do teh živali; da mora on zdej to prodat, dat stran - umre".

Pripadnik mlajše generacije posestnikov ovčarjev je tudi tretji Jurščan Franc Žužek, vulgo "Cunar". Doma niso imeli ovc, ko je bil še otrok, pa vendar je on "od mladih nog jemu rad ovce". Vsaj nekaj jih je moralo biti pri hiši. Sedaj ko sam gospodari, oženjen in oče dveh sinov, redi več kot stoglavni trop ovac, a le mesne pasme. 109

Jožetu Žužku, vulgo "Godnovemu" iz Slovenske vasi (drugače iz Jurišč) ovčarska dela niso bila neznana že kot fantiču. "Že zmladga smo to imeli, ovce", doma na Juriščah, kjer so se njegovi starši ukvarjali z ovčerejo še nekaj več kot desetletje po 2. svetovni vojni. Jože je tako pasel, odhajal kako leto na zimsko pašo po Istri z očetom, molzel in se naučil sirit; dokler starši svojega tropa niso prodali. Potem je bil nekaj let gozdni delavec in nazadnje šofer podjetja Transavto. "Samo zmeri so me ovce mikale." In tako je, medtem oženjen z vnukinjo posestnika ovčarja "Pavlihe" iz Petelinj, gospodarja ene izmed treh najbolj izstopajočih starih ovčarskih rodbin na Pivki, oče treh sinov, leta 1983 pustil službo ter kupil svoje prve ovce, trop stopetdesetih glav (mlečne pasme). Od tedaj pri Godnovih ovčarijo. Žena naj bi bila najprej malo "nasprotna", vendar: "Zdej nam kar dobro leži."

V Radohovi vasi redi ovce še eden, ki je bil včasih Jurščan, Kalister Franc in poleg njega Fatur Boris. Oba sta se v to vas priselila (Kalister si je zgradil hišo, Fatur kupil staro); oba sta začela ovčariti pred okrog desetimi leti, ob ugodnih kreditih in ob pravici do paše na vaški gmajni, ki jima jo je dala zadruga v sporazumu z vaščani; oba sta oženjena in očeta (Kalister dveh sinov in hčere, Fatur sina in hčere) in oba redita le ovce mesne pasme, po okrog 60 glav, saj sta poleg tega v službah.

Dokaj velik, okrog stopetdesetglavi trop tudi le "mesnih ovc" redita posestnik ovčar Dare Dekleva iz Slavine in njegova žena Fani (starša odraščajoče hčere). Ovčariti sta začela takorekoč iz nič; brez lastne zemlje, brez primerne bivališča (naselila sta se v slavinskem gasilskem domu), vendar z veseljem, ki naj bi ga nosil v sebi Dare od vojaščine v "južnih krajih", koder je opazoval ovčje trope in njihove pastirje. Mož je drugače v službi "na klavnici", Fani pa preživlja dneve z ovcami, ki ji dajejo, kot pravi, "en takšen mir".

Ovce mesne pasme, med njimi tudi nekaj mlečnih, skupaj okrog 80 glav, redi posestnik ovčar Franc Orel s Prestranka (u. 1992). Doma, v Košani, mu je oče deset ali petnajstletnemu fantu (r. 1929) kupil štiri ovce. "Potem je s tem šlo naprej." Ko pa se je vrnil domov po služenju vojske, je ugotovil, da so mu medtem prodali vse živali. Ostalo mu je le veselje do dela z njimi. Šel je zdoma in bil v različnih službah (vozil konje v klavnico, delal na Javorju...). V teh letih se je oženil (oče dveh hčera) in naselil na Prestranku. Invalidsko upokojen je na začetku osemdesetih let kupil nekaj ovc in potem trop večal do sedanjega števila. Pase jih v Ribnici, kjer ima zanje ograjen pašnik in štalo, vendar oboje ne lastno, le prepuščeno v rabo.

Posestnik ovčar Dare Dekleva (desni) iz Slavine. (Foto I. Smerdel, 1990) • Sheepmaster Dare Dekleva from Slavina (on the right). (Photo I. Smerdel, 1990) • Berger et propriétaire de moutons Dare Dekleva (à droite) de Slavina. (Photo de I. Smerdel, 1990).

Posestnik ovčar Franc Orel s Prestranka. (Foto I. Smerdel, 1990) • Sheepmaster Franc Orel from Prestranek. (Photo I. Smerdel, 1990) • Berger et propriétaire de moutons Franc Orel de Prestranek. (Photo de I. Smerdel, 1990).

Lastnika ovc mesne pasme sta še dva: Albert Zadel z Belskega in Ivan Širca iz Strmice. Tudi Zadelov dom je bil na Juriščah in v njem je tudi on že kot fantič rasel med temi živalmi. Kaže, da mu je od tedaj ostalo "veselje do ovc, pa še hodi delat". Zaposlen kot šofer in z le malo svoje zemlje, redi manjši, štiriinštiridesetglavi trop. Pri Širci doma je bila morda kdaj že kakšna ovca "pri hiši", vendar od te ni izšlo njegovo zanimanje za ovčerejo. Ko je študiral (po poklicu je agronom, kmetijski pospeševalec pri Kmetijski zadruzi Postojna), "je izbila na plan ta ovčereja". Vizije o bodočem razvoju so ga pritegnile. Ob službi redi okrog 40 ovac. Doma (živi s starši in z bratom) "so sprejeli te živali; bi jih skor pogrešali, če jih ne bi bilo".

Posestnika starejše generacije, ki sta vsa povojna leta redila "en majhen kjač" ovac, kar jima je pomenilo vzdrževanje življenja, kakršnega sta bila vajena, sta Alojz Česnik, vulgo "Herman", gostilničar iz Pivke in Polde Simončič, zadnji gospodar iz ene od treh izstopajočih ovčarskih rodbin s Pivke. Pri prvem so imeli že v desetletjih med obema vojnoma po par ovac (za sir, meso), ki so jim jih poleti na javorniških gorah ob svojih tropih "prepasli" večji posestniki ovčarji. Danes ima "Herman" okrog 20 ovac (mlečne pasme). Pri drugem, katerega oče je nekaj let gospodaril celo s šeststo do sedemstoglavim tropom, je današnje število, okrog 20 ovac (mlečne pasme), zares simbolično. Vendar, o Poldi je bilo napisano: "... ovčari še vedno. Svojih dvanajst ovac in njihova jagnjeta vsak dan pase v ograjenem vrtu, jih molze in siri. Zdi se, da bi brez tega ne mogli obstajati. To je hkrati njegova navada in njegovo veselje. To je njegovo življenje."⁷

⁷ I. Smerdel, Ovčarstvo na Pivki, Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali Trije "ovčarji", Koper 1989, str. 40.

Posestnik ovčar Polde Simončič
z Razdrtega. (Foto I. Smerdel, 1989) ♦
Sheepmaster Polde Simončič from Razdrto.
(Photo I. Smerdel, 1989) ♦ Berger
et propriétaire de moutons Polde Simončič
de Razdrto. (Photo de I. Smerdel, 1989).

Preostala sta še dva posestnika ovčarja, tista iz Košanske doline: Mario Šprohar s Čepna redi od 60 do 80 ovc mlečnih pasem, Jože Cerkvenik, vulgo "Trentov" iz Gornje Košane pa prav toliko. Pri obeh je bila doma "ovčarska tradicija". Skoraj šestdesetletni "Mario ni družga delal u življenju ko vouce pasu". Srednje velika kmetija staršev je bila "v redu kmetija; vse kar zraste in še krave, ovce (po okrog 150 glav)...". Danes na njej predvsem ovčari sam, neporočen. Pri "Trentovih" so imeli "od nekdanj ovce". Jože je odraščal (r. 1932) z njimi in "se bavil s tem". Potem je bil trideset let mesar, vendar je imel tudi v tem času po kakih dvajset ovc pri enem izmed dveh bratov. Po smrti obeh je začel pred desetimi leti ovčariti sam (z ženino, malo s sinovo pomočjo in z najetim pastirjem). Zakaj? "Men tu dopade, veste."

Pričujoči poimenski pregled in поблиžji pogled na današnje gospodarje ovčjih "kjavov" ni v vsem enako pričevalen. Je le slikovitejša pripoved o tistem, kar jih vse označuje in združuje, o posebnem "veselju za ovce" in o tistem, zaradi česar se razlikujejo: socialno, generacijsko, v rodbinskih razmerah, v začetkih svoje dejavnosti, v reji ovc mesnih ali mlečnih pasem.

Začetek vsega so ovce ...

Začetek vsega so ovce. Primerjavo nekaterih preteklih gospodarsko kulturnih sestavin ovčarstva s sedanjimi zato začenjam kar pri njih. Nekdanji pivški posestniki ovčarji so vzrejali le ovce domače pasme (razširjene na Krasu, v Čičariji, v Brkinih in na Pivki), "istrijanke" ali istrske pramenke, mlečne ovce "surove volne", izjemno prilagojene svojemu okolju.⁸

Iz njihovega zelo mastnega mleka so delali sir, svoj glavni tržni ovčerejski produkt. Izmed današnjih posestnikov ovčarjev redijo mlečne ovce ter sirijo njihovo mleko povečini le tisti, ki so izšli iz "stare ovčarske tradicije". Nekdanj edino pasmo, istrsko pramenko, pa bi morali v njihovih tropih že skoraj iskati. Poleg nekaj čistih "istrijanek" in več križanih z ovcami drugih pasem, pasejo še bovške ovce, mešane s frizijskimi, s "frizerjem", križance

⁸ Nav. delo, str. 62, 63.

("vsaj že štirikrat križano") z zelo mlečno izraelsko ovco, z "izraelko", in morda še kakšne. Rejci mesnih ovc imajo povečini domačo jezersko solčavsko pasmo, križano z "romanovko".

Ovce, mlečne ali mesne, pogojujejo ovčerejska dela ...

Ovce, mlečne ali mesne, kakršne pač redi posamezen gospodar, najbolj neposredno pogojujejo ovčerejska dela: katera so potrebna za prve, katera za druge in kako, kdo in kje jih opravlja. Gospodarjenje nekdanjih pivških posestnikov ovčarjev je obsegalo vsa osnovna tovrstna dela: pašo, molžo, sirjenje in strižo. Prav ista opravljajo tudi današnji gospodarji mlečnih ovc. Tistim, ki redijo samo mesne, pa sta potrebni le dve deli: paša in striža. Pri zadnjih treh, malo prej zastavljenih vprašanih o ovčerejskih delih (kako, kdo in kje jih opravlja), so ob primerjavi nekdanjih s sedanjimi razlike skorajda otipljive.

112

Paša

Namesto poletne paše (z jesensko) povečini na javorniških gorah, preseljevanja na zimsko pašo (s spomladansko) v Istro ali v zaledje Tržaškega zaliva, pridobivanja pašnih površin z zakupnimi pogodbami (najsibo pri lokalni gospodi, večjih kmečkih posestnikih ali pri vaških soseskah) in vsakoletnega najemanja pastirjev za to delo (poleg ponavadi enega izmed sinov posameznega posestnika ovčarja), so danes bistveno spremenjene in dokaj raznolike pašne razmere. Gospodarji, tako tisti mlečnih tropov ovac kot oni mesnih, oboji morajo pozimi živali prerediti v domačih "ovčjih štalah", povečini s senom in z otavo kot glavno krmo (pokošeno na lastnih parcelah in dokupljeno). Ob lepem vremenu, v ne tako belih zimah, jih nekateri izmed posestnikov, tisti, ki svoje ovce tudi sicer vsak dan spremljajo na pašo, ženejo "na zrak", na parcele okrog vasi. Tam, kjer sovaščani dovolijo, poleg po kakšnem kosu lastne zemlje "pasemo kar počez", pravijo. V krajih, kjer ovca že poprej ni bila redka žival, lahko to počno tako kot včasih, do sv. Jurija, ko začne trava zeleneti in rasti za košnjo. In tam (npr. v Gornji Košani), kjer še pomnijo koristnost ovac za svojo mlado pšenico, meseca marca "ukažejo popast" po njej, saj jo "fino prstriže" in utrdi korenine. V nekaterih drugih vaseh (npr. v Strmici) pa "ne morš po njivah past; ni zaželjeno".

Spomladi po Jurjevem, poleti in v zgodnji jeseni so vsi ovčji tropi, tako mesnih kot mlečnih ovac, na paši v malce višjih legah, povečini na nekdanjih gmajnah.

Posestniki ovčarji iz obdobja med obema vojnama in njihovi predhodniki, vsi so morali tudi poletno pašo (v bližini svojih vasi) zakupovati, za njo plačevati, saj "noben ovčar ni jemu (in nima) tulku svojga, da bi sam po svojem pasu". Današnjim gospodarjem je, kar se tiče pridobivanja paše, ugodneje. Na bolj ali manj zapuščenih gmajnskih površinah, deloma v lasti nekdanjih vaških upravičencev, deloma proglašanih za "splošno ljudsko premoženje", so ob podpori kmetijske zadruga dobivali pravico do paše in nekateri še parcele, ki so si jih lahko uredili kot ograjen pašnik. Nekateri izmed tistih posestnikov ovčarjev, ki ne gospodarijo na svojih ali na priženjenih domačijah (s primernimi gospodarskimi poslopji), temveč bivajo v novozgrajenih (ali starih) hišah brez gospodarskih stavb v bližini, pa so si na tako dodeljenih zemljiščih lahko postavili tudi ovčje štale.

"Šajнове" ovce na zgodnji spomladanski paši na jurški gmajni. (Foto I. Smerdel, 1990) ♦
 "Šajn's" sheep grazing in early spring. (Photo I. Smerdel, 1990) ♦ Les moutons de "Šajn" pendant
 la pâture de printemps à la campagne de Jurišče. (Photo de I. Smerdel, 1990).

Ograjen pašnik je površina, na kateri ovce podnevi čakajo svojega gospodarja in ponavadi hkrati tudi pastirja, da se vrne iz službe in gre z njimi na pašo ali da gre po jutranji paši opoldne domov na "južno" ter jih ob vrnitvi znova pospremi po planjavah. Noč prebijejo v štalah, najsibodo te v sklopu domačije ali sredi pašnih površin. Izjemi takšnega sistema pašništva sta le tropa (mesnih ovc) Ivana Širce iz Strmice in Alberta Zadela z Belskega. Njune živali se od 25. aprila tja do srede oktobra pasejo kar same, brez pastirja ali psa, na prostem od jutra do jutra, na Planinski gori (pred desetimi leti na sto hektarih urejenem pašniku, prvotno le za plemenske telice). Izmed lastnikov (ali njihovih družinskih članov) mesnih ovac se s pašo verjetno še največ ukvarja Fani Dekleva iz Slavine, edina ženska pri tem delu, edina pastirica ovčarka. Zjutraj odhaja k ovcam, ki prenočujejo v štali na obrobju selške gmajne, jih žene na pašo, jih opoldan zapre, gre domov skuhat južino in se popoldan, sama ali z možem (ki je medtem prišel z dela), spet vrne past do večera. Drugi rejci samo mesnih ovc so povečini vsi polovico dneva po službah.

Poletna paša tistih gospodarjev, ki redijo mlečne ovce pa je vsaj po svoji intenzivnosti skoraj takšna, kakršno so poznali nekdanji posestniki ovčarji. Dan njihovih najetih pastirjev (ki so od konca maja do začetka septembra pasli na višjih legah javorniških gor ter bivali v občasnih lesenih bivališčih, "barakah za spāt in za sirt", ob katerih so za ograjami iz vejevja, v "kozarah", prenočevale ovce) je po pripovedovanju potekal takole: Vstajali so ob 5. uri, pomolzli ovce, zajtrkovali in odšli na pašo; dva sta pasla molzne ovce, eden vse druge; pasli so do večera, molzne ovce pa so prignali molzt že ob 18. uri; potem večerja in spanje.⁹

⁹ Nav. delo, str. 72.

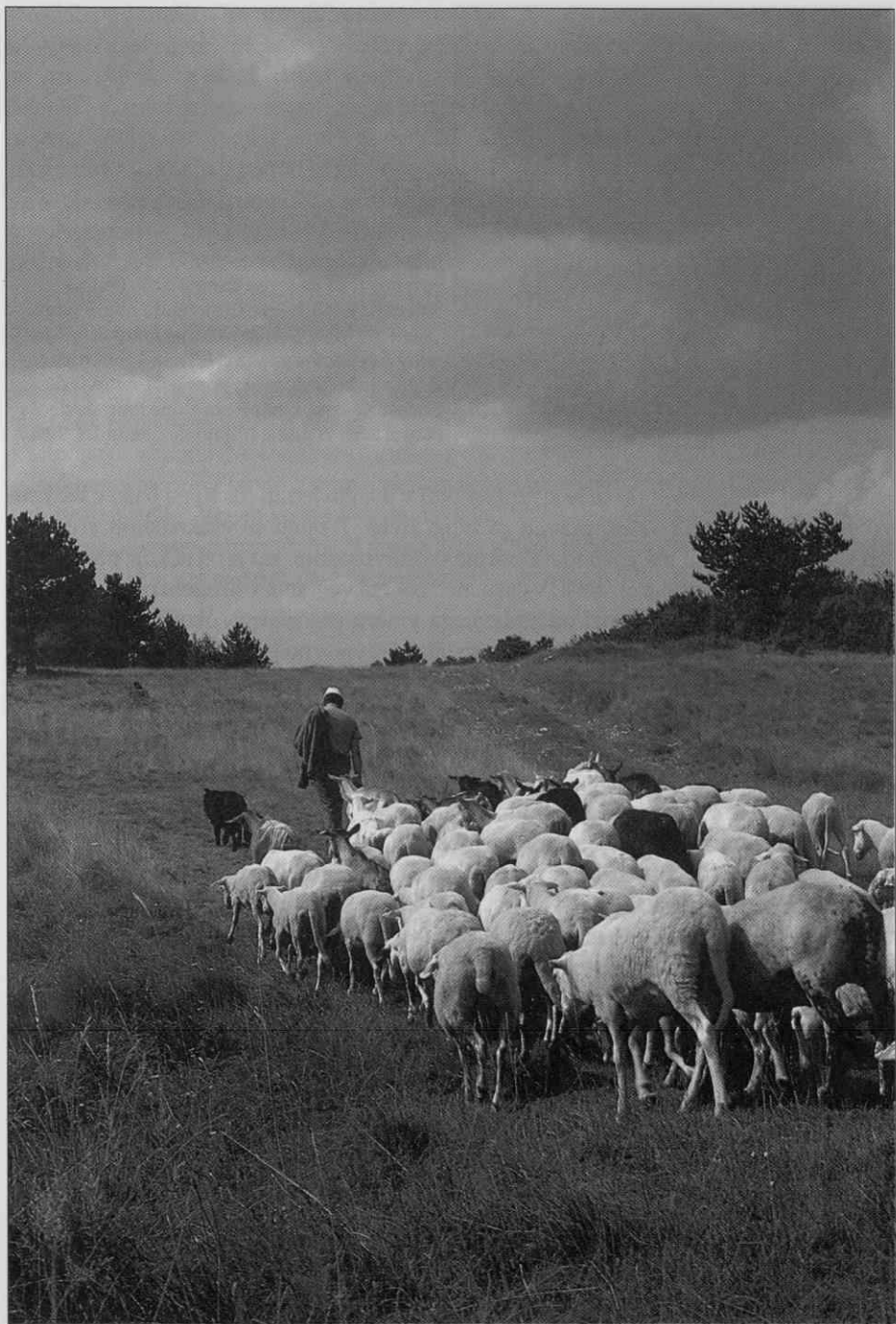
Fani Dekleva pred štaljo na obrobju selške gmajne. (Foto I. Smerdel, 1990) • Fani Dekleva in front of the sheep-fold on the border of the pasture. (Photo I. Smerdel, 1990) • Fani Dekleva devant la bergerie située au bord de la campagne de Selce. (Photo de I. Smerdel, 1990).

Dan poletne paše današnjih gospodarjev in povečini obenem pastirjev, naprimer Toneta Sedmaka iz Jurišč, Jožeta Žužka iz Slovenske vasi, pa je takšen: Ob 6. uri zjutraj molzeta (če molze vsak izmed njiju sam, brez pomoči katerega izmed domačih, za 60 ovc potrebuje skoraj dve uri) v notranjščini ovčjih štal, ki sta v sklopu domačij; za tem ženeta svoja tropa iz vasi na bližnji gmajni, kjer do poldneva stopata ob pašočih se ovcah; kadar je le-te treba pognati v drugo smer, jima na žvižg stečeta pomagat njuna pomočnika, ovčarska psa; čez opoldan živali zapreta v ograjen pašnik in gresta domov pojužinat; za tem se vrneta past do približno 18. ure, ko ovce priženeta domov, v štaljo, kjer jih v drugo pomolzeta.

O delovnem dnevu nekdanjih pastirjev ovčarjev v tem, delovno najbolj intenzivnem obdobju, je bilo zapisano, da je bil dolg, kakor je dolg dan od svita do teme. V njem po pripovedovanju poleg dela ni bilo proste ure za kaj drugega. Ob vsem pomanjkanju prostega časa so bili vendarle trenutki ob delu ali ob večerih, ki so si jih pestrili. Med pašo so poleti skupaj z ovcami ležali v kakšni senci ter se "kež škercavali - tu pa unu".¹⁰

Za štaljo, za družbo pa sta potrebna vsaj dva. Današnji ovčar je na paši sam. Ure mu minevajo v družbi s pašočim se tropom, z ovčarskim psom in z lastnimi mislimi, spremljevalkami samote. Vendar ne le s temi. Družabnik v dolgem dnevu je občasno tudi hreščavi tranzistor. Sedmakov Tone ga naprimer prenaša v žepu po planjavah in kadar se mu zahoče novic, se s pritiskom na gumb preseli v drug svet. Deklevova Fani pa si je kot edina ženska med pastirji poleg glasbe iz tranzistorja omislila še nekaj, s čimer ji mineva čas: ročno delo. Sede ob prežvekujočih ovcah veze gobeline.

¹⁰ Nav. delo, str. 120.

Jože Žužek se po popoldanski paši vrača s tropom proti domu. (Foto I. Smerdel, 1992) • Jože Žužek on his way home with his flock after afternoon grazing. (Photo I. Smerdel, 1992) • Jože Žužek avec son troupeau retourne à la maison après la pâture de l'après-midi. (Photo de I.Smerdel, 1992).

Jože Cerkvnik, "Trentov" iz Gornje Košane, opremljen za deževen dan na paši. (Foto I. Smerdel, 1990) • Jože Cerkvnik, house name "Trentov" from Gornja Košana, in his outfit for a rainy day on the pasture. (Photo I. Smerdel, 1990) • Jože Cerkvnik, appelé "Trentov", de Gornja Košana, équipé pour une journée de pâture sous la pluie. (Photo de I. Smerdel, 1990).

Ovce gredo poleti (in če je le možno tudi v drugih letnih časih) na pašo v vsakem vremenu. "To more it ven!", pravijo za svoje živali. Z njimi so vsakršnemu vremenu izpostavljeni tudi njihovi gospodarji oziroma njihovi pastirji, kar je od nekdaj pogojevalo nekatera zaščitna, vrhinja oblačila. V času med obema vojnama v drugem oblačilni videz pastirjev skorajda ni odstopal od zadevnega videza preostalega okoliškega moškega kmečkega prebivalstva. Njihova oblačila so bila le iz vrste bolj ponošenih in "bol če je bla masna roba, je delj trajala".¹¹

Danes ni - vsaj kar se oblačil za pašo tiče - dosti drugače. Tone Sedmak, naprimer, se tedaj, ko žene svoj trop proti gmajni, od svojih Jurščanov razlikuje večinoma le po nošenju trpežne, celodnevni hoji primerne obutve (vojaških čevljev) in večne zakrivljene pastirske palice. V dežju si obuje gumijaste škornje in odpre velik dežnik, "marelo" s pisanim črtastim robom in lesenim ogrodjem. Z enakimi "marelami", kakršne imajo današnji ovčarji, so se pred dežjem ščitili tudi njihovi predhodniki iz let med obema vojnama. Ponje je treba še vedno v Trst ali v Gorico, v Italijo, iz katere si je naprimer "Trentov" iz Gornje Košane omislil še posebnost: nepremočljive hlače in jopič. S temi zaščitnimi oblačili je sicer izjemen med svojimi tovariši, današnjimi posestniki ovčarji, v zamisli zanja pa spominja na Simončičeve z Razdrtega, izstopajoče predvojne gospodarje ovac, pri katerih so bila izpričana dolga zaščitna oblačila za dež, iz trdo tkanega platna sešiti plašči, ki naj bi mokri "kar sami stali".¹²

Razlike med nekdanjimi in sedanjimi ovčerejskimi deli, v tem: kje, kdo in kako jih opravlja, so morda še celo bolj kot pri paši izrazite pri molži in pri sirjenju.

Molža

Pastirji ovčarji in tisti izmed sinov njihovih gospodarjev, ki so v obdobju med obema vojnama in poprej, v času poletne paše skupaj ovčarili na javorniških gorah, so dvakrat na dan, zjutraj in zvečer molzli na prostem, po dva eden poleg drugega, sede na trinožnih

¹¹ Nav. delo, str. 114.

¹² Nav. delo, str. 116.

stolčkah pod strešico "mouzarja", prostora na stiku dveh "kozar" (ograj iz vej, za katerimi so prenočevale ovce). Molzli so v lesene golide ter pomolženo mleko odnašali v "barako za sirt", kjer so ga skozi "cunjo" precejali v bakren "sirni kotel". Potem je delo prevzel "stanar", ponavadi le za čas poletne paše najet delavec s posebnim vedenjem, znanjem o sirjenju. Siril je nad ognjem odprtega ognjišča, ograjenega z nekaj kamni, nad katerega je na vratilu, na "konju", zavrtil kotel. Sir je odcejal v golidah ali v lesenih obodih, v katerih ga je obteženega s kamni puščal štiriindvajset ur. Potem je hlebce nalagal (in vmes solil) v lesene sirnice, "brijente za sir", visoke valjaste posode, v katerih so zoreli vsaj mesec in pol (vmes jih je bilo treba obračati, dosoljevati, umivati).¹³

Pri današnjih posestnikih ovčarjih, tistih z mlečnimi ovcami, molzejo povečini kar gospodarji sami, s še vedno edinim orodjem za to delo, s svojimi prsti. Le pri Jožetu Žužku iz Slovenske vasi, pri katerem trop šteje kakšno poletje tudi do dvesto glav, pri molži ponavadi sedita dva (na večnih lesenih trinožnih stolčkih): gospodar in eden izmed sinov. Ovce naganja k molži pod prste pasji pomočnik. Vanje se zažene ob žvižgu ali ob klicu: "Pejdi, zapodi!" Molzejo vsi v zaprtem prostoru, pod streho gospodarskega poslopja, v katerem v sklopu domačije prenočujejo ovce. Za to posebno delo si skoraj vsi oblačijo zaščitno oblačilo. Včasih so si nekateri navlačili hlače iz žaklovine, napravljene kar iz vreč. Jože Žužkov, naprimer, pa si vsako jutro obleče modrega pajaca. Mleko iz vimen teče v plastična vedra oziroma v plastične posode različnih oblik.

Sirjenje

Tako kot pri molži tudi pri sirjenju samo delo v bistvenem, v svoji tehniki, ostaja isto. Najbolj vidne spremembe so v nekaterih sestavinah materialne kulture: v drugačnem izgledu delovnih oblačilnih kosov, ki pač ustrezajo sedanjemu času; v drugačnih delovnih prostorih, kar je ob preselitvi omenjenih del z "gore" v sklop domačije razumljivo, in v uporabnih predmetih, ki s svojimi funkcijami ostajajo enaki, s svojim videzom pa tako drugačni. Lesene golide so nadomestila plastična vedra, lesene obode podobni kovinski ali plastični in bakrene kotle za sirjenje povečini kotli ali lonci iz nerjavečega jekla. Lesene so ostale "mešalke za sir", s katerimi se drobi žemak (izločen iz sesirjenega mleka), in posode za zorenje hlebcev. Skoraj takšne kot nekdanje, po obliki in po snovi, pa so ostale vrečice za skuto, "žaklčki" iz kotenine.

Prostori, v katerih sirijo, niso pri vseh enaki. Le pri Žužkovih v Slovenski vasi imajo v spodnjem delu novozgrajene hiše za sirarno posebno opremljen prostor, ki ima zgolj to funkcijo. Sedmakovi iz Jurišč naprimer sirijo v preurejeni garaži, "Trentov" iz Gornje Košane pa kar v kuhinji stare domače hiše. V skladu s tem se razlikujejo tudi viri toplote, potrebne za sesirjenje mleka. Pri "Trentovem" je to še vedno živ ogenj, vendar ne na ognjišču, temveč v zidanem štedilniku. Njegova posoda za sirjenje tako ne more biti koničasto oblikovan kotel, temveč velik (petinšestdesetlitrski) lonec iz nerjavečega jekla. Večina ostalih pa siri nad plinom, v starih bakrenih kotlih (npr. Sedmakovi) ali novih iz nerjavečega jekla (npr. Žužkovi), postavljenih v ogrodje nad plinsko jeklenko. Novo se tako v marsičem prepleta s starim.

Opazna socialno kulturna sprememba, stanje, povsem različno od starega, je pojav

¹³ Natančneje o tem v nav. delu, str. 81-84.

Jože Žužek stresa odcejeno skuto v "žaklček" iz kotenine. (Foto I. Smerdel, 1992) • Jože Žužek tipping strained curd into a undyed-cotton "bag". (Photo I. Smerdel, 1992) • Jože Žužek verse le fromage blanc égoutté dans un petit sac en coton non blanchi. (Photo de I. Smerdel, 1992).

žensk pri skorajda najpomembnejšem ovčerejskem delu, pri sirjenju. V časih obstoja ovčarstva s selitveno pašo so bila vsa zadevna opravila zgolj moška domena. Ženske z domačij treh izstopajočih pivških gospodarjev ovc so skrbele le za oblačila rodbinskega člana, ki je ovčaril skupaj s pastirji, šivale vrečke za sladko in slano skuto ipd. Za sirjenje so posestniki ob njegovem vrhuncu, od konca meseca maja do prvih dni septembra, zaposlovali celo delavce s posebnim znanjem, sirarje, katerim so zaradi pomembnosti opravila plačevali več kot pastirjem. Danes, ko "ne dobiš pastirja", niti koga drugega za dela, ki so bila toliko let na obrobju veljave, morajo biti ta vsa porazdeljena le med domače, člane ovčarskih rodbin, tudi med ženske. Rodbine sedanjih posestnikov so tako delovno povsem samozadostne, kar gre neprimerno lažje od rok tistim, ki redijo mesne ovce kot onim, ki pasejo mlečne. Gospodarji slednjih bi morali imeti že skoraj idealne rodbinske razmere za uspevanje svoje dejavnosti: ženo, zadovoljno s takšnim gospodarjenjem in otroke, predvsem sinove, dovolj velike in dovolj navdušene, da so pripravljeni pomagati.

Delo je uspešno razdeljeno le pri redkih...

A tako je le pri redkih. Morda pri Žužkovih, "Godnovih" v Slovenski vasi, kjer so Jože, žena in starejša sinova uspevali ovčariti z že okrog dvestoglavim tropom. Gospodar Jože, Marjan in Darko so se izmenjevali pri paši. Pri molži sta bila vedno po dva: oče in eden izmed obeh sinov. Sirila je gospodinja. Po Darkovi nesreči in Marjanovem odhodu k vojakom pa sta si vsa dela delila le Jože in žena. Kljub temu, da gospodinja poleg tega, da siri, pomaga še pri molži, sta bila dva para rok premalo za dvesto ovčjih glav. Trop sta morala skoraj prepoloviti. Po Marjanovi vrnitvi bo spet lažje, vendar, do kdaj? Fant bi rad postal šofer, vozil "prikoličarja".

Delo je uspešno razdeljeno tudi pri Sedmakovih, "Šajnovih" na Juriščah, kjer zakonca Tone in Francka kar sama zmoreta večino opravil s srednje velikim ovčjim tropom. Kadar

Tonetova žena Francka Sedmak pri sirjenju. Njene so besede: "Sirjenje terja eno dobro dobro žensko; je treba jemt čistočo." (Foto I. Smerdel, 1990) • Tone's wife Tončka Sedmak making cheese. Hers are the words: "It takes a deft woman to make cheese. Everything's got to be clean." (Photo I. Smerdel, 1990) • Francka Sedmak, épouse de Tone, pendant la transformation fromagère. Elle dit souvent la phrase: "La transformation fromagère demande une femme bonne, bonne; il faut que tout soit propre." (Photo de I.Smerdel, 1990).

Cerkvenikov Jože iz Gornje Košane siri v kuhinji stare hiše. (Foto I. Smerdel, 1990) • Jože Cerkvenik from Gornja Košana making cheese in the kitchen of the old house. (Photo I. Smerdel, 1990) • Jože Cerkvenik de Gornja Košana fabriquant le fromage dans la cuisine de l'ancienne maison. (Photo de I.Smerdel, 1990).

se jima nakopiči preveč vsega, saj poleg tega, da redita ovce, obdelujeta še nekaj zemlje, z veseljem (ki ga od malega čuti za delo z ovcami) priskoči na pomoč zaposleni sin (in v hiši, na kmetiji stara mati). Tone pase sam, molze ravno tako sam, pri pripravi krme za zimo bi pa brez sinove pomoči že težko shajal. Francka siri in njene so besede: "Sirjenje terja eno duobro duobro žienseko; je treba jemt čistočo."

Ovčarska dela zaenkrat zmorejo še Cerkvenikovi, "Trentovi" iz Gornje Košane, vendar ob pomoči najetega delavca, pastirja. S tem so izjemni med današnjimi posestniki ovčarji. V rodbini so opravila razdeljena med gospodarja in gospodinjo. On molze in včasih siri, ona le siri. Pase jima osemintrideseletni pastir, doma iz okolice Ilirske Bistrice, človek, ki še to delo skorajda stežka opravi. "Je na hrani in dobi mesečno plačo. Ga mi oblečemo: srajce, šulne in liter vina na dan ter cigarete. Spi v stari hiši." Domači sin pomaga le včasih. "Ni te sorte."

Prav nič idealnih rodbinskih razmer za uspešno ovčarjenje pa nimata zadnja večja gospodarja le mlečnih ovac, Mario Šprohar s Čepna in Frane Šajn, "Šuštarjev" z Jurišč. Čeprav sta posestnika srednjevelikih tropov, sta povečini sama za vsa ovčarska dela. Da ta ne morejo biti opravljena niti tako dobro niti tako uspešno kot v rodbinah, kjer si jih

Novo ob starem. Sedmakov Tone iz Jurišč in sin strižeta; oče z ročnimi, železnimi škarjami za strižo ovac in sin z električnimi. (Foto I. Smerdel, 1990) ♦ There are new ways and old ways: Tone Sedmak from Jurišče and his son shearing sheep; the father with manual iron shears and the son with electric ones. (Photo I. Smerdel, 1990) ♦ Les traditions nouvelles et anciennes se marient. Tone Sedmak et son fils tondent les moutons; le père le fait avec des ciseaux manuels, en fer, et le fils avec des ciseaux électriques. (Photo de I. Smerdel, 1990).

delijo medse trije ali vsaj dva, ni težko ugotoviti. Če naprimer želi Jurščan Frane sirit, mora po molži gnati svoje ovce v ograjen pašnik namesto na drugo, boljšo pašo. In čeprav se po sirjenju poda z njimi na gmajno, imajo izdatnejše paše premalo ter dajo zato tudi manj mleka. Iz manj mleka se naredi manj sira in dobi manj zaslužka. Le-ta pa pri tistih posestnikih ovčarjih, katerih glavni tržni produkt je prav sir, nikoli ni bil zanemarljiv.¹⁴

Vse drugače je s strižo ...

Vse drugače je s strižo, ovčerejskim delom, ki ga morajo opravljati vsi današnji lastniki ovac, tako tisti, ki imajo mesne kot oni z mlečnimi. Pri delu, ki je sezonsko, rodbinske razmere niso tako bistvene. Ljudje si priskočijo na pomoč pa tudi najeti je mogoče koga. Nekdanji večji pivški posestniki ovčarji so v obdobju med obema vojnama svoje "istrijanke" strigli le enkrat na leto, "vsako pomlad". Nekaj volne so porabljali doma, večino so prodajali neoprane in nesprejene kot surovino za polnjenje posteljnih vložkov. Pred tem, ko je imela volna vsaj še nekaj tržne vrednosti in je bila hkrati še nepogrešljiva za samopreskrbo kmetij, so strigli dvakrat na leto, maja in septembra.¹⁵

Tudi večina današnjih gospodarjev striže ovce le spomladi, po 10. maju, ko je že topleje. Nekateri strižejo še v drugo, septembra (po starem "na malo mašo"), Zadel z Belskega in Širca iz Strmice pa svoje ovce strižeta le jeseni, ko se sredi oktobra vrnejo s paše na Planinski gori. Od volne si tako kot nekdanji tudi sedanji posestniki ovčarji ne obetajo dobička. Prodajajo jo v Zapuže, neoprano, ter za kilogram dobivajo okrog 10

¹⁴ Zato je dokaj občutna razlika dobiti od okrog 60 ovac 12 kg sira na dan (kolikor naj bi jih npr. zneslo "Trentovemu" iz G. Košane) ali pa od istega števila živali le 7 kg (kolikor naj bi jih dobil "Šuštarjev" z Jurišč), ob podatku, da je bila septembra 1990 zabeležena cena kilograma ovčjega sira 120 dinarjev (13,3 DEM).

¹⁵ Nav. delo, str. 84, 85, 104.

Najprej je treba postržiti trebuh. Striža pri Sedmakovih. (Foto I. Smerdel, 1990) • Shearing starts at the belly and that's how the Sedmaks do it. (Photo I. Smerdel, 1990) • D'abord il faut tondre le mouton sur le ventre. Le tondage chez la famille Sedmak. (Photo de I.Smerdel, 1990).

Striža pri Daretu Deklevi iz Slavine. V ozadju se dimi žerjavica, nad katero bodo na ražnju spekli jagnje. (Foto I. Smerdel, 1990) • Dare Dekleva from Slavina shearing sheep. The smoke in the background rises from the burning ashes over which a lamb will be grilled. (Photo I. Smerdel, 1990) • Le tondage chez Dare Dekleva de Slavina. Au fond, on aperçoit la braise fumante au-dessus de laquelle on fera rôtir un agneau. (Photo de I. Smerdel, 1990).

dinarjev (okrog 1 DEM, spomladi 1990). Ker z ene ovce postrijejo približno za dva in pol kilograma volne, so besede Jožeta Žužka iz Slovenske vasi kar žalostno resnične: "Jest moram pet vouc ustričt za enkrat sebe ustričt."

Še danes nekateri strižejo le ročno, z železnimi "škarjami za strižt"; vsaj tisti, katerih ovce bivajo v štalah sredi pašnih površin. Oni, ki jih imajo v gospodarskih poslopih v sklopu domačij, kjer je elektrika na dosegu roke, jih poleg s starimi, ročnimi škarjami, strižejo še z električnimi.

Striža je bila vedno ovčerejsko delo, ki je zahtevalo dosti spretnih rok. Nekdanji večji posestniki ovčarji so morali zanj poleg pastirjev najemati še druge "strigače", a ne za plačilo v denarju, temveč "za malco in za sir" ter za vračilo z delom.¹⁶

Danes strižejo skupaj po dva, po trije ali štirje, odvisno od števila ovac, ki morajo pod škarje. Gospodarju (in pri nekaterih še domačemu sinu, če je spreten za to delo) pridejo na pomoč povečini njegovi tovariši ovčarji. "Si pomagamo." Takšna striža je ponavadi potem tudi družaben dogodek, ena izmed priložnosti ob katerih se zberejo, se kaj pomenijo in poveselijo ob jedači in pijači. Če jih je zadosti skupaj, ne narežejo le sira, temveč spečejo še kakšno jagnje.

¹⁶ Nav. delo, str. 85.

Delo je bilo vedno združevalen dejavnik ...

Delo je bilo vedno združevalen dejavnik za ljudi, ki jih je povezovala ista gospodarska dejavnost. Tako je bilo pri nekdanjih posestnikih ovčarjih, ki so se včasih dogovarjali za skupno poletno pašo in včasih celo za skupen odhod na zimsko pašo, se obveščali o ugodni prodaji tega ali onega ovčerejskega produkta, o možnostih za najem paše in o možnostih zaposlitve dobrega pastirja ovčarja.¹⁷

Tako je tudi pri današnjih gospodarjih ovc, le da so njihovi pogovori in dogovori poleg večnih tem še odsev ekonomskih in družbenih razmer časa, v katerem živijo (česar tudi v pogovorih njihovih predhodnikov ni manjkalo). Beseda teče o posameznih ovcah, o jagnjitvah, o boleznih, o primernih pasmah, o zamenjavi ovnov za pleme, o odkupnih cenah, o ugodnih kreditih za razvoj in o podobnem. Snovi za pomenek jim ne zmanjka. "Pokličemo se in se zmenimo." Vsakega desetega v mesecu, ko je v Pivki semanji dan (tudi za živino), pa že brez dogovora vedo, da se jih bo tam vsaj nekaj zbralo in pretreslo vse, kar jih zanima.

123

V "veselju za ovce" je čustvo ...

Tisto, kar jih druži in zaradi česar se obenem razlikujejo od drugih, ni le delo. Njihove posebne gospodarske dejavnosti bi ne bilo, če bi današnji gospodarji ovac, tako kot njihovi predhodniki, ne imeli posebnega odnosa do teh živali, "hudosti za ovce". Čeprav se tudi kmetje poljedelci pogovarjajo o svojih pridelkih, bi verjetno med njimi le redko srečali katerega, ki bi naprimer izrazil (morda z drugačnimi besedami) "veselje za pšenico" ali, da je "hud za krompir". Prej bi srečali takega, ki bi bil "hud za konje" in ta strast bi bila okolju razumljiva, saj konj ni bil le kmetov pomočnik, temveč tudi statusni simbol. V "veselju za ovce" pa je čustvo, ki ni le radost zaradi dobrega "pridelka"; zaradi obilja hrane, vsega drugega, kar ovca še daje in zaradi nemajhnega zaslužka. V njem je strast, ki ne more biti podobna oni za konje; saj je bila ovca v slovenskem kulturnem okolju vedno prej razpoznavni znak revščine kot pa bogatije. V "veselju za ovce" tako ne morem, da bi ne slutila nekaj neoprijemljivega, iracionalnega, arhetipskega.

Takšno drugačnost gospodarjev ovčjih tropov čutijo tudi njihovi sovaščani in okoličani. "Kadar jih vidiš te ovčarje skupi; al na cesti, al u gostilni; ma to se o usaki vouci posebi pogovarjajo."

Spoznanje, da je bil odnos do ovac gibalo življenja in dela vseh, ki so ovčarili, je bilo sicer že zapisano. Postopoma sem ga luščila iz pripovedi o nekdanjih večjih pivških posestnikih ovčarjih in njihovih pastirjih.¹⁸

Pričujoče ugotovitve tako niso odkritje nečesa novega, temveč potrditev in podkrepitev že spoznanega. Prisotnost ali neprisotnost posebnega odnosa do ovac pa je s svojo bistvenostjo usodna tudi za prihodnost. V oklepaju za naslovom tega pisanja, "Pastirji se vračajo", sem z mislijo nanjo zato potihem dopisala vprašanje: Ali res?

¹⁷ Nav. delo, str 43, 44.

¹⁸ Več o tem v nav. delu, str. 129-131.

Ali (se pastirji) res? (vračajo) ...

Besedici izražata dvom, vendar ni bil zapisan s pesimizmom, temveč ponujen v premislek. Dvom o prihodnosti ovčarstva na Pivki začenjam pojasnjevati kar pri tistem, pri čemer sem končala, pri posebnem odnosu do ovac. Današnji posestniki ovčarji, ki so povečini obenem tudi današnji pastirji, kljub ponujenim ugodnostim v letih oživljanja te gospodarske oblike z njo ne bi začeli, če bi tega odnosa ne imeli. Brez posebnega odnosa njihovih sinov, naslednikov, za njimi verjetno ne bo nikogar, ki bo s tem nadaljeval. Nekateri imajo le hčere, in čeprav te svojim staršem po potrebi pomagajo, delajo to le kot pomočnice, ne pa tudi naslednice ovčarjenja. Spet drugi so sami, neoženjeni, brez otrok za sabo. In tisti s sinovi jih imajo zelo različno "hude", različno pripravljene za nadaljevanje domače gospodarske dejavnosti. "Trentov" sin naprimer "ni te sorte". "Godnov" bi rad postal šofer, vozil "prikoličarja". Njegov drugi sin pa je le takrat, kadar so ga opominjali zaradi kakšnega neuspeha v šoli, zatrjeval: "Ma, bom pa z voucami." Z veseljem namerava ovčariti "Šajnov" sin, vendar zaenkrat ob službi, kar bo pomenilo postopno preusmeritev na rejo ovc mesnih pasem. Nadaljevanje naj bi bilo zagotovljeno še pri obeh gospodarjih iz Radohove vasi. "Oba masta sina in oba sta vneta za ovce", vendar, "kolko bo to držalo naprej, je težko reči". Mladi gredo v šole in se potem odločajo za različne poklice, mikavnejše od ovčarjenja, ker jim v obstoječem sistemu vrednot omogočajo socialni vzpon. Razumljivo je, da radi tudi "pohajajo", se dobivajo s prijatelji. Delo z ovcami, vsaj s tistimi mlečnih pasem, katerega v veliki meri usmerja bio ritem živali, pa pušča le malo časa za kaj takega. Drugače od ostalih kmečkih opravil, ki jih sodobni stroji bistveno lajšajo in krajšajo, so ovčerejska povečini še vedno odvisna od rok in nog. Za pastirja oziroma za gospodarja ovčarja, ki hodi na pašo ter z rokami molze, siri in striže (četudi z električnimi škarjami, te vodi roka), ni prave mehanične alternative. In še nekaj, kar je sicer zabeležil angleški etnoarheolog F. Baker ob svoji raziskavi pastirskega življenja v Abruzzih v Italiji, a bi se lahko zapisalo tudi na Pivki in še marsikod: "Ko dežuje, si tam zunaj, na dežju. Ko je mraz, nisi nikjer na toplem; a vsak si želi udobno živeti."¹⁹

Z vizijo udobnejšega življenja, lajšanega, če že ne lažjega dela in socialne mobilnosti, kakršno omogoča šolska izobrazba, se tako mladi skorajda ne odločajo za vsakdanjost ob tropu ovac. Bolj sodoben kot nekdanj je star izrek: "Za ovčarja bom dober, kadar bom star."

Za prihodnost ovčarstva je v medsebojni pogojenosti s posebnim odnosom in z ugodnimi rodbinskimi razmerami bistvena še kontinuiteta ustno izročanih znanj (o ovčerejskih delih, o ovčjih boleznih in nezgodah, o njihovem zdravljenju ipd.), pridobljenih ob delu, z lastnimi izkušnjami, z avtopsijo. Brez sinov, ali pa vsaj vnukov, ki bi nadaljevali z domačo gospodarsko dejavnostjo po svojih dedih, bodo ta pozabljena. Znanja, črpata le iz dostopnih knjig, in strokovni nasveti pospeševalnih služb sami ne zadoščajo. Pravo spojino bi pomenilo šele njihovo soočanje z nezapisanimi modrostmi, nastalimi in ohranjanimi v zgodovinsko, socialno, kulturno in naravno določenem okolju. Tako naprimer ob propagiranju ograjenih pašnikov in celo električnih pastirjev pivški posestniki ovčarji vedo, da so ti sicer uporabni, vendar le za kratek čas. "Tu je tko, koker če bi čebele zaprl v mrežo; uona hoče jet na drugo rožo." In ob napisanih predlogih za hlevsko rejo ovac zmajujejo z glavami. "To more it ven!", na sonce. "Vouca je ko čebela", je povedal Sedmakov Tone. "Ona rabi toploto. Rabi vodo, rabi dež, ampak predvsem toploto. Vouci se mora vime ogret, pravijo stari ovčarji." Potem se da namolzti dosti mleka in narediti

¹⁹ F. B a k e r (s sodelavci), *The Last Shepherds of the Abruzzi?*, Barnet (Hertfordshire) 1989, str. 7.

veliko hlebcev sira. Preprosta modrost je v tem, da "če ti vouci ne daš tisto, kar rabi, ti tudi uona ne da". Žal ta pametna misel marsikomu ni znana. Vsaj tistim ni bila, ki so se v prvih letih oživljanja ovčarstva, ob ugodnih premijah a brez pravega znanja in primernih pogojev lotevali te, le navidezno nezahtevne gospodarske oblike in potem, brez pravega uspeha, tudi prenehali. "Tákrat so eni misleni, da če bo küpu ovce, da mu bojo ovce cekine srale."

Pametni gospodarji ovčarji zares lahko dokaj dobro zaslužijo s svojimi tropi. Ekonomski učinek ovčarjenja je tako skoraj edino, kar ne poraja dvoma v njegovo prihodnost.

Izmed vseh ovčerejskih produktov je še vedno sir tisti, ki omogoča največji, a hkrati z največ dela pridobljen zaslužek. Volna je le obrobnege pomena. Meso, prodaja jagnjet, pa je stalen in nemajhen vir prihodkov posebno onih posestnikov, ki redijo ovce mesnih pasem, pri katerih so jagnjitve skozi celo leto. Eno, okrog 20 kilogramov težko jagnje jim naprimer prinese (ob odkupni ceni med 35 in 50 dinarji oz. med 5 in 7 DEM za kilogram žive vage spomladi 1990) med 700 in 1.000 dinarji (med 100 in 143 DEM) zaslužka. Če bi v tropu petdesetih ovac vsaka imela na leto le dve, bi že to skupaj zneslo od 70.000 do 100.000 dinarjev (od 10.000 do 14.300 DEM). In ob dejstvu, da je večina današnjih gospodarjev mesnih ovc poleg ovčarjenja še po službah, ta vsota pomeni dobesedno "cekine".

Podoben, vzpodbuden račun je tudi za prodajo sira. Njegova zadnja cena (septembra 1990) je bila 120 dinarjev (13,3 DEM) za kilogram. Posestniku, ki je iz mleka okrog šestdesetih ovac naredil dnevno od 10 do 12 kilogramov sira (za 1 kg sira je potrebno od 6 do 7 l mleka), se je nabralo le v treh poletnih mesecih (juniju, juliju in avgustu) med 900 in 1080 kilogrami, kar pomeni od 108.000 do 130.000 dinarjev (od 12.000 do 14.450 DEM) zaslužka. In ta nikoli ni vprašljiv, saj kupcev ne manjka.

Trg je lokalni, čeprav nekateri ljubitelji ovčjega sira prihajajo ponj tudi iz bolj oddaljenih krajev. "Godnovi" iz Slovenske vasi naprimer svoj sir in skuto prodajo povečini kar doma. "Šajnovi" z Jurišč skoraj vsega dostavijo dvema gostilničarjema iz okolice Kopra. "Trentov" iz Gornje Košane pa se s svojim sirom odpelje v Lokev in ga tam prodaja. "Pridejo Trieštini." Če ga njegovi, že stalni kupci ne najdejo, se po zaželeni hlebec sira potrudijo tudi do Košane.

Za preživetje ovčarstva na Pivki (v Sloveniji nasploh) je poleg kar cvetočega tržišča, vzpodbudnega ekonomskega učinka, bistveno predvsem njegovo družbeno vrednotenje. Dober zaslužek z ovcami niti pri nas niti marsikod drugod ne bo prepričal mladeniča, da bi nadaljeval očetovo delo, če se mu bo okolica posmehovala. "Če ljudje zagledajo mladega moža, ki vodi trop na pašo, se mu smejejo", je zabeležil F. Baker v Abruzzih. In "Godnov" starejši sin se doma, pri molži, ni pustil posneti na filmski trak, saj bi se prijatelji norčevali iz njega, če bi ga videli. Dokler bo ovca v zavesti večine še vedno le sinonim za revščino (čeprav zmotno) in metafora za neumnost, ne bo nič drugače.

Drugače ne bo niti, dokler bodo ljudje prenesli le romantične, literarne like pastirjev z "zakrivljeno palico v roki", stvarne ovčarje in njihova vsakdanja dela pa bodo omalovaževali. Tako "morš bit že skor malo autsajder", da v današnjem času ovčariš. In v pomenu miselne svojosti, ustvarjalne drugačnosti to ni slabo, čeprav je težko.

BESEDA O AVTORICI

Inja Smerdel, mag., etnologinja, od julija 1995 direktorica Slovenskega etnografskega muzeja, je bila pred tem kustodinja za ruralno gospodarstvo v Slovenskem etnografskem muzeju (od leta 1980) in glavna urednica znanstvene publikacije *Etnolog* (1991 - 95).

Po preučevanju nekaterih pojavov množične kulture (stenskega okrasja in godbe na pihala) se je v preteklem desetletju in pol posvečala zlasti raziskovanju različnih gospodarsko kulturnih prvin: soseskine gospodarske samouprave, del ob spravilu žitnega pridelka, ovčarstva s selitveno pašo, ptičjega lova, nazadnje oselnikov in košnje.

Med objavljenimi razpravami in članki, izmed katerih jih nekaj izpričuje tudi njene muzeološke poglede, sta pomembnejši deli: *Ovčarstvo na Pivki, Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali Trije "ovčarji"* (Koper, 1989) in *Oselniki*: zbirka SEM (Ljubljana, 1994).

ABOUT THE AUTHOR

Inja Smerdel is an M.A. in ethnology and the director of the Slovene Ethnographic Museum since July 1995. Prior to her appointment as director she was curator of rural economy in the museum (since 1980) and chief editor of the scientific periodical *Etnolog* (1991-1995).

After initial studies of mass-culture phenomena (wall decorations and brass bands) her research efforts of the past fifteen years concentrated on the cultural elements of economic activities: economic self-management of a village, harvesting jobs, sheep-farming and transhumance, bird-catching, and, most recently, whetstone holders and the hay harvest.

Outstanding among her treatises and articles, some of which also reveal her views on museum issues, are *Sheep-farming in Pivka, Transhumance from the Middle of 19th to the Middle of 20th Century* or *The Three "Sheepmasters"* (Koper, 1989) and *Whetstone Holders*, published in the series of SEM (Ljubljana, 1994).

SUMMARY

A COME-BACK OF THE SHEPHERDS?

The article is an unusual epilogue to the monograph (1989) on sheep-farming and transhumance in the Pivka region from the mid-19th to the mid-20th century - a study of three exceptional families of sheepmasters. The initial idea for the article goes back to 1989 and my preparations for the exhibition on the specific economic and cultural nature of sheep-farming. Searching for objects for the exhibition I often met present-day sheepmasters. Sheep-farming and transhumance had indeed ended in Pivka a few years after the Second World War. All that was left was the odd farmer here and there who kept a few sheep. In the eighties, however, there were again sheepmasters with bigger flocks. Talking to them and watching their everyday work enabled me to establish some essential economic, social and cultural changes:

- sheep are grazed only close to the farm and in fenced-in pastures;
 - the number of sheep has fallen (to between 60 and 150 with a maximum of 200).
- During the winter months the sheep are raised exclusively in the farm's sheep-folds);
- all jobs are carried out by members of the family ("You can't get a shepherd these days");
 - some of the jobs are now carried out by women (in the times of transhumance sheep-farming was the exclusive domain of men). "It takes a deft woman to make cheese. Everything's got to be clean."

For some months in 1990 I had the opportunity to become familiar with the everyday life of present-day owners of sheep flocks in Pivka and to make enhance my comparative knowledge findings on the economic and cultural changes in the region's sheep-farming.

Changes to an individual cultural element can usually be observed from year to year, period to period, or they can be established by comparing present and past conditions. The findings of such comparisons help us to trace a development or transformation. In the case of sheep-farming in the Pivka region the comparison concerns the elements of this economic and cultural type in two periods: a) such as they had remained for some hundred years at least (approx. 1850-1950, though there is indirect evidence on 9th-century and direct evidence on 15th-century transhumance in Pivka) until the time sheep-farming virtually ended; and b) such as they can be observed nowadays (1990,1991), that is a decade after sheep-farming was revitalised. Within a few years after the Second World War sheep-farming was abandoned not only in the Pivka region but all over Slovenia, wherever it had been exercised. The development of sheep-farming was paralysed by "barriers and restraints of an agricultural-policy nature" because the scientific, specialist and furthering efforts of the time concentrated on breeding cattle, pigs and poultry. The deprecatory attitude to sheep-farming - which is only seemingly a marginal form of livestock breeding - resulted in "more and more farming land was abandoned and overgrown, following an increasing migration from the land in the mountainous and Karst regions". Such conclusions instigated research and development activities in the field of sheep-farming between approx. 1975-1985 and lead to revitalised breeding within the framework of the so-called "Green Plan". The plan's endeavours led to a revival of shepherds and sheepmasters in Pivka and elsewhere.

Today there are twelve sheepmasters in the Pivka region and two in the Košanska Valley which the men from Pivka count into their group. They make up a quite heterogeneous company. The only thing they have in common is raising sheep and the phenomenon on which the economic activity depends: that they are - as they say themselves - "mad" about sheep. For the rest, they differ widely: some raise sheep for the milk, others for the meat; some have large bands (100 to 200 sheep), other medium (60 to 80) or small ones (20 to 40); to some of them raising sheep is their only occupation; others combine it with another job; some live well by the sheep, some barely make a living while it is an additional source of income to others; and, last but not least, there are those who have been raising a small flock of sheep all the time since the Second World War as a way of keeping in touch with the former way of living.

Their everyday life and the elements of breeding sheep differ greatly from what was established about the sheepmasters and shepherds of the Pivka region in past times. Besides the above mentioned essential changes concerning pasture, the number of sheep, the fact that all work is done by members of the family and that some jobs are carried out

by women, the following changes are also evident: how the free time on the pasture is spent (transistor radios now provide company), different work clothes and shoes (in accordance with the times), a different work theatre (naturally, since all jobs were transferred from "up there" to the farm) and different tools with the same old functions (for instance electric shears, plastic milk pails, cheese-vats made of aluminium or stainless steel etc.).

What the sheepmasters and shepherds of the past and those of today still have in common is undoubtedly their particular relation to sheep. The quintessential finding is therefore that the motor of the life and work of all who raised or raise sheep is their relation to the animal. As a rule the sheepmasters of today are also the sheep's shepherds and despite the favourable conditions, provided in the revitalising period, they would not have (re)started raising sheep but for this specific relation. Without the deep-rooted "madness" about sheep of the sheepmasters, their sons and successors there probably won't be anybody to pursue the economic activity. The young people get an education and prefer other, more attractive occupations than raising sheep which because of the existing system of values does not stand for social advancement. And so the saying "I'll make a good shepherd when I'll be old" seems to be more update than old. The rhetorical question in the article's title - A Come-back of the Shepherds? - derives from these reflections.

128

RESUME

LES BERGERS REVIENNENT (EN VERITE?)

J'ai commencé à écrire ce texte-ci, qui est un épilogue singulier d'une part de la monographie sur l'élevage ovin (avec les pâturages de transhumance) à Pivka de la moitié du 19ème à la moitié du 20ème siècle, et d'autre part de l'exposé sur trois familles représentatives des propriétaires de moutons, en 1989, pendant la préparation d'une exposition sur cette particularité économique et culturelle. Dans ma recherche d'objets sur ce thème, j'étais au contact direct des propriétaires de moutons. Quelques années après la seconde guerre mondiale, la transhumance prit fin à Pivka. Quelques rares individus continuèrent cette activité, mais avec un nombre de moutons très réduit. Dans les années quatre-vingt, quelques propriétaires de troupeaux plus importants réapparurent. Lors des conversations que j'ai eues avec eux et en les observant pendant leur travail, j'ai pu décortiquer les principaux changements économiques et socioculturels:

- le pacage est toujours proche de la maison, même les pâturages clos.
- le nombre de moutons est réduit (de 60 à 150, 200 têtes au maximum). Pendant l'hiver, les moutons sont affouragés dans la bergerie de la maison.
- tout le travail est réparti, en général, entre les membres de la famille. "Tu ne trouves pas un berger."
- une partie des activités est également à la charge des femmes (à l'époque du transhumance, l'élevage de moutons était strictement réservé aux hommes). "La transformation fromagère demande une femme bonne, bonne. Tout doit être propre."

En 1990, j'ai eu l'occasion d'étudier, pendant quelques mois, la vie des propriétaires de moutons plus importants qui habitent aujourd'hui Pivka. Ainsi, ai-je pu compléter les connaissances comparatives concernant les changements économiques et culturels de l'élevage ovin dans cette région.

Les changements à l'intérieur d'un domaine culturel peuvent être, en général, soit suivis d'une année à l'autre, d'une époque à l'autre, soit dévoilés en se référant au passé. Le fruit de telles comparaisons est la voie d'un certain développement, la voie de la transformation. Dans le cas de l'élevage ovin à Pivka, il s'agit de la comparaison des éléments à l'intérieur de ce type économique et culturel, c'est-à-dire des éléments qui existaient pour la plupart au moins pendant cent ans (quoique la transhumance dans la région de Pivka est témoignée, indirectement, à partir du 9e siècle, et directement, à partir du 15e siècle) et des éléments qui apparaissent aujourd'hui (1990, 1991), c'est-à-dire un peu plus de dix ans après la reprise de l'élevage ovin; après la deuxième guerre mondiale, cet élevage était en effet presque mort non seulement dans la région de Pivka mais aussi ailleurs en Slovénie où cette activité avait été très active. Le développement de l'élevage ovin dans cette période là était constamment réprimé par "des blocages et des freins de nature agraire et politique" qui d'autre part favorisaient et accéléraient le développement scientifique et professionnel dans les domaines d'élevage de bovins, de cochons et de volaille. Cette vue péjorative sur l'élevage ovin étant une forme marginale, presque trompeuse, de l'élevage de bétail, elle eut pour conséquence "l'abandon intensif des surfaces labourées, qui se sont couvertes d'herbes, et la baisse importante du rôle de l'agriculture dans les régions montagneuses et karstiques". Ces observations ont favorisé, dans la deuxième partie des années soixante-dix et au début des années quatre-vingt, les recherches et les activités de développement dans le domaine d'élevage ovin. Cela se passait dans le cadre du "plan vert". Et ce sont ces efforts-là qui ont rétabli les bergers et les propriétaires de moutons à Pivka.

129

Ils sont aujourd'hui quatorze, y compris les deux éleveurs de la Vallée de Košana. Ils composent un groupe assez hétérogène. Ce qu'ils ont en commun c'est d'abord l'élevage ovin et surtout le plaisir de cette activité, ce qui est la base même de cette branche économique. Ils ont cependant des différences: les uns élèvent des moutons à lait, les autres des moutons à viande; les uns ont des troupeaux nombreux (de 100 à 200 têtes), d'autres des troupeaux moyens (de 60 à 80 têtes), et d'autres des troupeaux de petit nombre (de 20 à 40 têtes); pour les uns, les moutons représentent leur seul revenu pour vivre, les autres associent cette activité avec un deuxième emploi; un premier groupe d'éleveurs a des revenus élevés grâce à l'élevage ovin, un deuxième groupe gagne juste assez pour survivre, pour un troisième groupe, les moutons représentent un gain supplémentaire et pour un quatrième groupe, constitué des éleveurs qui avaient continué sans interruption cette activité avec "un petit troupeau" depuis la deuxième guerre mondiale, les moutons représentent un contact toujours présent avec la vie à l'ancienne.

Leur vie quotidienne et les éléments des activités liées aux moutons se différencient de ce qui a été connu comme caractéristique des anciens propriétaires de moutons et de leurs bergers. En plus des changements déjà cités concernant la pâture, le nombre de moutons, le fait que tout le travail est partagé entre les membres de la famille et que les femmes ont pris en charge une partie des activités, il existe d'autres changements remarquables: la manière dont les bergers passent le temps libre pendant la pâture (en compagnie d'une petite radio), les vêtements et les chaussures différents (qui

correspondent à l'époque actuelle), les conditions de travail différentes (ce qui est normal puisque les activités liées aux moutons ne se font plus "à la montagne" mais à la maison) et les objets de travail différents malgré leur même fonction (par exemple les ciseaux électrique servant à tondre la laine, les seaux en plastique utilisés pour traire, les chaudières pour la transformation fromagère faites en aluminium ou en acier inoxydable etc.).

Le point commun des propriétaires de moutons, bergers anciens et éleveurs modernes, est sans doute leur attitude spécifique envers les moutons. Il est essentiel de reconnaître que cette attitude était et est encore le moteur de la vie et du travail de tous ceux qui élevaient des moutons dans le passé et de ceux qui le font encore aujourd'hui. Les propriétaires de moutons d'aujourd'hui, et même les bergers, n'auraient jamais, malgré tous les avantages offerts pour le redéveloppement de l'élevage, commencé cette activité, s'ils n'avaient pas eu l'attitude dont on vient de parler. Sans cette attitude, "cet amour des moutons", de leurs fils et de leurs successeurs, il n'y aura probablement personne pour continuer dans cette voie. Les jeunes partent étudier et optent pour des professions différentes, plus attirantes que l'élevage ovin, qui leur permettront, dans le système existant de valeurs, une montée dans l'échelle sociale. Ainsi, le proverbe ancien disant: "Je serai bon pour être berger quand je serai vieux." devient-il plus moderne que jamais. D'où la question de rhétorique posée dans le titre: Les bergers reviennent. En vérité?